

การศึกษาจิตรกรรมไทยเพื่อบูรณาการและส่งเสริมภาพลักษณ์การแพทย์แผนไทย

The study of Thai painting to integrate and promote the image of Thai traditional medicine

ดร.อริญญา วานิชกร¹

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่อง การศึกษาจิตรกรรมไทยเพื่อบูรณาการและส่งเสริมภาพลักษณ์การแพทย์แผนไทย มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1.ศึกษาประวัติความเป็นมาและความสำคัญของการแพทย์แผนไทย ตลอดจนหัตถการรักษาโดยหมอไทย 2.สร้างสรรค์จิตรกรรมไทยบนฝาผนังภายในอาคารเพื่อแสดงเรื่องราวประวัติศาสตร์ความเป็นมาของการแพทย์แผนไทย 3.สร้างสรรค์จิตรกรรมไทยบนเสาราย เพื่อแสดงคุณค่าความสำคัญของหัตถการรักษาของหมอไทย โดยศึกษาและสร้างสรรค์ ๓ กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก มีวิธีดำเนินการวิจัยสร้างสรรค์ศิลปกรรม ดังนี้ 1. สัมภาษณ์หมอไทยร่วมกับผู้บริหารกรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก 2. ศึกษาเอกสารข้อมูลทุติยภูมิทางการแพทย์แผนไทย 3.ออกแบบภาพร่างจิตรกรรมไทยเพื่อประกอบเนื้อหา 4. ประชุมกลุ่มเพื่อตรวจสอบแบบร่าง 5. สร้างสรรค์ชิ้นงานจิตรกรรมไทยบนผนังอาคาร และเสารายโดยรอบอาคารกรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ผลการวิจัยได้ 1.องค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์ความเป็นมาในแต่ละยุคสมัย และการหัตถการรักษาโดยหมอไทย 2.ผลงานจิตรกรรมฝาผนังขนาดกว้าง 12 เมตร สูง 2.5 เมตร โดยแบ่งเรื่องราวตามยุคสมัยที่สำคัญได้ ดังนี้ ยุคสมัยดินแดนสุวรรณภูมิ ยุคสมัยอุทอง ยุคสมัยสุโขทัย ยุคสมัยกรุงศรีอยุธยา ยุคสมัยรัตนโกสินทร์ในช่วงเวลาของรัชกาลที่ 3 พระราชบิดาแห่งการแพทย์แผนไทย

¹อาจารย์ประจำ สาขาวิชาการออกแบบทัศนศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

และในช่วงเวลาปัจจุบันรัชกาลที่ 9 กษัตริย์นักพัฒนา 3. ผลงานจิตรกรรมแสดงความสำคัญและการหัตถการรักษาดโดยหมอไทย โดยมีภาพและการอธิบายแฝงอยู่ในจิตรกรรมฝาผนังและส่วนเสารายรอบอาคารกรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข

คำสำคัญ: จิตรกรรมกรมการแพทย์แผนไทย, การแพทย์แผนไทยศิลป์, ภาพลักษณ์การแพทย์แผนไทย

Abstract

The study of Thai painting to integrate and promote the image of Thai traditional medicine aims to 1. Study the history and importance of Thai traditional medicine as well as the procedural skills treatment by a Thai traditional doctor 2. Create Thai mural on the wall inside the building to display the history of Thai traditional medicine 3. Create Thai mural on the pole to display an importance of procedural skills treatment of Thai traditional doctor. Study and create at Department of Thai Traditional and Alternative Medicine. The research has the methods creative arts as 1. Interviews with executives of Department of Thai Traditional and Alternative Medicine and Thai Traditional doctor 2. The secondary literature review Thai Traditional Medicine data. 3. Design sketch Thai mural for the content 4. Group discusses to verify a draft 5. Create Thai mural on the wall and the pole around the Department of Thai Traditional and Alternative Medicine building. The results were 1. The knowledge of Thai Traditional medicine history in each period and the procedures skill treatment by Thai traditional doctors 2. The Thai mural in wall size 12 meter in wide and 2.5 meters in high. Divided by The important story period follows period of Suvarnabhumi, period of U Thong, period of Sukhothai, period of

Ayutthaya, The Rattanakosin period during the reign of King Rama 3 Father of Thai traditional medicine and during the reign of the current King Rama 9 Who has been hailed as the King of a developer 3. Thai mural show the importance and Procedures of treatment by Thai traditional doctor. The picture and description is behind murals in the wall and pole around the building Department of Thai Traditional and Alternative Medicine. Ministry of Public Health

Keywords: Thai Traditional Medicine mural, Thai traditional Medicine arts, Thai traditional medicine image

กู่ผีหลัง

จิตรกรรมฝาผนังของไทยมีประวัติความเป็นมาอันยาวนาน และมีความสำคัญต่อวัฒนธรรมไทย เป็นองค์ประกอบหนึ่งที่เราพบเห็นได้จากสถาปัตยกรรมวัง วัด และบ้าน เนื้อหาของจิตรกรรมส่วนใหญ่เป็นงาน “พุทธศิลป์” ซึ่งมีรากฐานความเป็นมาที่ผูกพันกับวัดและวิถีชีวิตของผู้คนในชุมชน เนื่องจากการสร้างสรรค์ในพื้นที่ปริมาตรของวัด เนื้อหาสาระส่วนใหญ่จึงมีส่วนเกี่ยวข้องกับศาสนา เช่น พุทธประวัติ พุทธปฏิมา และเกี่ยวข้องกับคำสอนโดยอาศัยวิธีการต่างๆ เช่น ทฤษฎีสามโลกในไตรภูมิ อีกประการหนึ่งศิลปินหรือช่างจะสร้างสรรค์ผลงานจิตรกรรมด้วยพลังศรัทธา เป็นพุทธานุชา โดยแทรกความเชื่อ ความศรัทธา ความรู้ทางภูมิปัญญาและวัฒนธรรมแฝงร่วมไปกับจิตรกรรมฝาผนัง ในวัดต่างๆ (อำนาจ เย็นสบาย, 2527, น. 30-31)

ดังตัวอย่างหนึ่งที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับปัจจัยหนึ่งในสี่ของวิถีชีวิตของคนไทย ซึ่งเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องการดูแลรักษาสุขภาพของคนไทยในสมัยโบราณ สามารถพบเห็นได้ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม หรือวัดโพธิ์ ในส่วนของจิตรกรรมภายในศาลาหน้าพระมหาเจดีย์ทางทิศใต้ ซึ่งเรียกว่า ศาลาแม่ชื้อ แสดงถึงความเชื่อ และวิถีที่เกี่ยวข้องกับการดูแลรักษาสุขภาพของคนไทยในอดีต โดยช่างจิตรกรรมไทยโบราณได้เขียนจารึกภาพจิตรกรรมฝาผนังเกี่ยวกับแม่ชื้อ สถานที่แห่งนี้จึงมีชื่อเรียกขานกันทั่วไปว่า ศาลาแม่ชื้อ ทั้งนี้ตามหลักพจนานุกรม

ศัพทแพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (พ.ศ. 2556) ระบุความหมายไว้ว่า แม่ชื้อ คือ เทวดาหรือผีที่เชื่อกันว่าเป็นผู้ดูแลรักษาทารก เป็นความเชื่อของคนไทยสมัยโบราณที่เชื่อว่า ทารกแรกเกิดมักมีโรคร้ายไข้เจ็บต่างๆ โดยส่วนใหญุ่มักจะเสียชีวิตตั้งแต่แรกคลอดเนื่องจากการแพทย์ยังไม่ก้าวหน้าพอ เป็นผลให้เกิดความเชื่อที่ว่า มนุษย์ที่เกิดมานั้นผีปั้นรูปขึ้นก่อน แล้วจึงหาวิญญาณใส่เข้าไปในหุ่นนั้นเพื่อสิ่งเข้าสู่ครรภ์มารดา และเมื่อทารกตายตั้งแต่แรกคลอด ก็เป็นเพราะผีที่ปั้นหุ่นนั้นเห็นว่า ทารกนั้นงามเกิดความชอบใจอยากเอาไปเลี้ยง จึงทำให้เด็กตายในที่สุด ส่วนทารกที่ไม่ชอบก็ปล่อยให้มนุษย์เลี้ยงเอง ส่งผลให้เกิดพิธีกรรมต่างๆ เพื่อป้องกันไม่ให้ผีนำทารกกลับคืนไป เช่น การลวงผีให้เข้าใจว่าทารกนั้นไม่น่ารัก โดยดีว่าน่าเกลียดน่าชัง หรือเรียกชื่อว่า เหม็น เป็นต้น กับยังมีการให้ผู้อื่นรับซื้อเด็กไป เพื่อให้ผีเข้าใจว่าแม่แต่แม่ยังไม่รักไม่ยอมเลี้ยงไว้ (แม่ชื้อ, 2559) จากจิตรกรรมแสดงภาพ “แม่ชื้อ” เป็นเพียงหนึ่งในเรื่องราวที่มีคุณค่าของภูมิปัญญาของบรรพชนไทยในอดีต ที่ได้จรรโลงสร้างสรรค์เป็นรูปธรรมในรูปแบบจิตรกรรมฝาผนัง ให้คนรุ่นหลังได้ศึกษาและรับรู้เรื่องราว ความเชื่อและภูมิปัญญาที่มีคุณค่าทางวัฒนธรรม

นอกจากนี้ยังมีจิตรกรรมอื่นอีกมากมายที่แสดงถึงการดูแลสุขภาพด้วยการแพทย์แผนไทยในอดีต ได้แก่ องค์ความรู้ด้านการนวดไทย แผนนวด และแผนปลิง ตลอดจนจิตรกรรมแสดงท่วงท่าฤๅษีดัดตน ซึ่งเป็นที่รู้จักและมีชื่อเสียง โดยได้รับการเชิดชูจากที่ประชุมคณะกรรมการที่ปรึกษานานาชาติว่าด้วยแผนงานความทรงจำแห่งโลกขององค์การศึกษาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือ ยูเนสโก ครั้งที่ 10 ณ เมืองแมนเชสเตอร์ สหราชอาณาจักร เมื่อวันที่ 27 พฤษภาคม พ.ศ. 2554 ประกาศขึ้นทะเบียนจารึก 1,440 แผ่น ของวัดโพธิ์ เป็นมรดกความทรงจำแห่งโลก (Memory of The World) ในบัญชีนานาชาติ (มรดกโลกวัดโพธิ์, 2558)

วัฒนธรรมและความเชื่อด้านการดูแลสุขภาพของคนไทยยังมีอีกหลายเรื่องราว ผ่านช่วงเวลาทั้งเฟื่องฟูและตกต่ำ ในช่วงเวลาหนึ่งจากการแผ่ขยายอาณานิคมของชาติตะวันตก ซึ่งได้นำมาซึ่งหลักวิชาการทางวิทยาศาสตร์ การแพทย์แผนตะวันตกได้เข้ามาเบียดบังการแพทย์แผนไทยจนเกือบสูญสิ้น จนเกือบ

ลบลี้นไปจากจิตใจของคนไทยด้วยกัน องค์ความรู้ทางการแพทย์แผนไทย และการหัตถการรักษาในรูปแบบต่างๆ ส่วนใหญ่ได้สูญหายไปเป็นจำนวนมาก จึงเป็นหน้าที่ของคนไทยทุกคนที่จะช่วยกันอนุรักษ์ไว้ให้คงอยู่คู่บ้านเมืองสืบไป เพื่อเป็นจารึกทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่มีคุณค่าอย่างยิ่ง

ผู้วิจัยจึงมีแนวคิดในการร่วมสร้างสรรค์ผลงานจิตรกรรมไทย เพื่อสร้าง หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่จารึกเรื่องราวความเป็นมาที่สำคัญบนฝาผนังและ เสาราย เพื่อแสดงหัตถการรักษาโดยหมอไทยในรูปแบบต่างๆ ณ กรมการแพทย์ แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข ซึ่งเป็นหน่วยงานราชการ ผู้กำหนดนโยบายการแพทย์แผนไทยของชาติ โดยเป็นการจารึกเรื่องราวทาง ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมก่อนองค์ความรู้จะเลือนหายไปตามกาลเวลา เพื่อเติมเชื้อ และเพิ่มทุนทางวัฒนธรรมให้องค์ความรู้ให้แก่ผู้ศึกษาและผู้สนใจการแพทย์ แผนไทย และยังเป็นการสร้างภาพลักษณ์ที่ดีแก่การท่องเที่ยวเชิงสุขภาพ การวิจัย และสร้างสรรค์ในครั้งนี้เป็นการต่อยอดโครงการวิจัยและสร้างสรรค์ทางศิลปกรรม ของผู้วิจัยก่อนหน้านี้ในโครงการ “การศึกษอัตลักษณ์เพื่อพัฒนาภาพลักษณ์ กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก” จากการศึกษาได้ก่อให้เกิดผลงาน สร้างสรรค์ทางศิลปกรรมในรูปแบบของประติมากรรมที่มีการติดตั้งอยู่ภายนอก อาคาร กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ดังภาพ

ภาพแสดงประติมากรรมที่ติดตั้งอยู่ด้านหน้ากรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
ออกแบบโดยผู้วิจัย

นอกจากนี้ยังเป็นการสร้างฐานข้อมูลองค์ความรู้ด้านการออกแบบภาพลักษณ์ให้องค์กรประกอบอื่นๆ ทางการแพทย์แผนไทย ให้นักออกแบบและศิลปินได้ใช้ในการต่อยอดสร้างสรรค์ผลงานอื่นๆ ได้ต่อไป เช่น การถ่ายทอดสู่บรรจุภัณฑ์ยาไทย ผลิตภัณฑ์ตกแต่งคลินิกหรือสปาการแพทย์แผนไทย ของที่ระลึก ฯลฯ

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาความสำคัญตลอดจนรูปแบบการรักษาและในแต่ละยุคสมัยของการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
2. เพื่อสร้างสรรค์จิตรกรรมไทยจารีกบนฝาผนังภายในอาคารแสดงเรื่องราวประวัติศาสตร์ความเป็นมาของการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก
3. เพื่อสร้างสรรค์จิตรกรรมไทยบนเสารายแสดงหัตถการรักษาโดยหมอไทย

ขอบเขต

การสร้างสรรค์ชิ้นงานจิตรกรรมไทยแสดงเรื่องราวประวัติความเป็นมาของการแพทย์แผนไทย ซึ่งเป็นการแพทย์ทางเลือก หัตถการรักษาโดยหมอไทย สถานที่สร้างสรรค์ชิ้นงานจิตรกรรมไทยจัดสร้างที่ผนังภายในอาคารและเสารายโดยรอบ อาคารกรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข จังหวัดนนทบุรี

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยที่ผสมผสานการวิจัยแบบมีส่วนร่วม (Participatory Research) กับการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) รวมทั้งวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เข้าด้วยกัน เพื่อได้มาซึ่งองค์ความรู้ใหม่ในการสร้างสรรค์งานจิตรกรรมเพื่อแสดงอัตลักษณ์การแพทย์แผนไทย โดยคณะวิจัยมีส่วนร่วมในการวิจัยทุกขั้นตอน ตั้งแต่ ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมสร้าง ร่วมตรวจสอบ กับกลุ่มผู้กำหนดนโยบายด้านการแพทย์แผนไทย หมอไทย จิตรกรไทย และผู้มี

ส่วนร่วมทางการแพทย์แผนไทย เพื่อให้ได้มาซึ่งอัตลักษณ์ ภาพลักษณ์ของการแพทย์แผนไทย ตลอดจนเป็นการฝังตัว ซึมซับจนเกิดแรงบันดาลใจในการสร้างสรรค์ผลงานจิตรกรรมเพื่อการแพทย์แผนไทย

ส่วนต่อมาเป็นการพัฒนา และการสร้างสรรค์ผลงานศิลปกรรมเพื่อการแพทย์แผนไทย โดยใช้รูปแบบแนวทางต่างๆ ทางศิลปกรรม ได้แก่ จิตรกรรมเพื่อการแพทย์แผนไทย โดยมีกระบวนการวิจัย 8 ขั้นตอน ดังนี้

1. การลงพื้นที่สำรวจอัตลักษณ์จิตรกรรมการแพทย์แผนไทย วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามหรือวัดโพธิ์ กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก เป็นการสำรวจเพื่อค้นหาค้นหาองค์ความรู้ และเรื่องราว แรงบันดาลใจศิลปกรรมในรูปแบบดั้งเดิมของการแพทย์แผนไทย

2. การค้นหาค้นหาองค์ความรู้การแพทย์แผนไทย และกระบวนการรักษาตามแบบฉบับหมอไทยฉบับต้นราชสกุล ทินกร ณ อยุธยา โดยการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก ผู้สืบทอดคลินิกแพทย์แผนไทย หม่อมราชวงศ์ สะอาด ทินกร แพทย์แผนไทยคมสัน ทินกร ณ อยุธยา

3. ศึกษาข้อมูลทุติยภูมิ เอกสารข้อมูลประวัติความเป็นมาของการแพทย์แผนไทยจากอดีตถึงปัจจุบัน การหัตถการรักษาโดยหมอไทย การศึกษาเรื่องจิตรกรรมไทย

4. การสรุป และวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อคัดเลือกอัตลักษณ์ เรื่องราวความเป็นมา เพื่อสร้างสรรค์จิตรกรรมการแพทย์แผนไทย

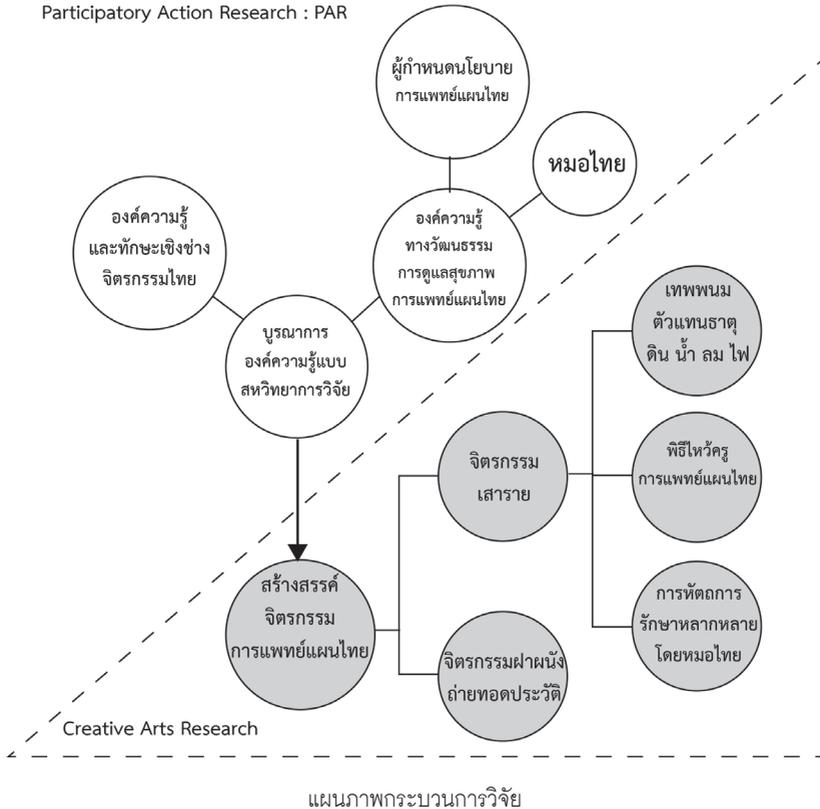
5. การเสนอแนะข้อกำหนดเชิงแนวความคิดทางจิตรกรรมเพื่อแสดงประวัติความเป็นมา อัตลักษณ์ หัตถการการแพทย์แผนไทย ได้แก่ การคัดเลือกอัตลักษณ์ จำนวนชิ้นงาน และต้นแบบจิตรกรรมฝาผนัง และเสาราย

6. สรุปแนวคิดและออกแบบภาพร่างประกอบเนื้อหาจิตรกรรมฝาผนัง และเสารายล้อมอาคารกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

7. ประชุมกลุ่มผู้เชี่ยวชาญการแพทย์แผนไทย ผู้กำหนดนโยบายการแพทย์แผนไทยเพื่อคัดกรอง วิเคราะห์ สังเคราะห์ และตรวจสอบความถูกต้องของแบบร่างจิตรกรรม

8. สร้างสรรค์ชิ้นงานจิตรกรรมไทยเพื่อการตกแต่งผนังอาคารโดยโทนีสี่ สมุนไพโรไทย และเสาศิโรยรอบของอาคารกรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

Participatory Action Research : PAR

ผู้วิจัยแบ่งการดำเนินการวิจัยและสร้างสรรค์จิตรกรรมไทยเป็น 3 ส่วน ได้แก่ 1. การศึกษาข้อมูลประวัติความเป็นมาความสำคัญของการแพทย์แผนไทย 2. การออกแบบแนวคิดในการสร้างสรรค์จิตรกรรมไทยบนฝาผนังภายในอาคาร เพื่อแสดงเรื่องราวประวัติศาสตร์ความเป็นมาของการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก 3. การสร้างสรรค์จิตรกรรมไทยแสดงความสำคัญ และท่าทางการรักษาของหมอไทยและการแพทย์แผนไทย โดยมีรายละเอียดดังนี้

1. การศึกษาข้อมูลประวัติความเป็นมาความสำคัญของการแพทย์แผนไทย

1.1 ความเป็นมาความสำคัญของการแพทย์แผนไทย

จากหลักฐานเกี่ยวกับการแพทย์ของราชสำนัก รวมถึงระบบการรักษาแบบดั้งเดิม หลักฐานเหล่านี้สะท้อนภาพรวมของการแพทย์ในแต่ละสมัย และเอกลักษณ์ของการรักษาโดยแพทย์แผนไทยได้เป็นอย่างดี จากการศึกษาพบว่า การแพทย์แผนไทยแบ่งยุคสมัยออกเป็น 3 ช่วงเวลา ดังนี้

● การแพทย์แผนไทยสมัยอยุธยา

ช่วงปลายของสุโขทัยถึงอยุธยา มีหลักฐาน ตำรา หรือจารึกเกี่ยวกับหลักการรักษาของการแพทย์แผนไทยที่ตกทอดมาให้ศึกษาน้อย หากแต่มีหลักฐานสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้เห็นความเฟื่องฟูของการแพทย์ในราชสำนักสมัยอยุธยาตอนต้นคือทำเนียบศักดิ์นาใน “กฎหมายตราสามดวง” มีการระบุศักดิ์นาของข้าราชการพลเรือนที่ปฏิบัติงานด้านการแพทย์และมีกรมต่างๆ หลายกรม เช่น กรมแพทยา กรมหมอยา กรมหมอกุมาร กรมหมอนวด กรมหมอยาตา กรมหมอวรรณโรค โรงพระโอสถ แต่ละกรมมีเจ้ากรม และตำแหน่ง “ออกญาแพทยพงษาวิสุทธาธิบดี อะโยทยิรียบรากรมพาหุ จางวางแพทยาโรงพระโอสถ” ซึ่งเป็นผู้กำกับดูแลโรงพระโอสถเป็นผู้ที่ถือศักดิ์นาสูงสุดในบรรดาข้าราชการฝ่ายหมอหลวง มีบันทึกของ เดอลาลูแบร์ (De la Loubère) ราชทูตชาวฝรั่งเศส ซึ่งเดินทางมาเข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ในสมัยอยุธยาโดยมีใจความสำคัญ “ในกรุงสยามนั้น ถ้าใครป่วยไข้ลง ก็จะมีคนให้เส้นสายยัด โดยให้ผู้ชำนาญการในทางนี้ ขึ้นไปบนร่างกายของคนไข้ และใช้เท้าเหยียบๆ”

จากข้อมูลดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการแพทย์แผนไทยมีความสำคัญต่อระบบการรักษาของชาติมาตั้งแต่สมัยก่อน ครั้นเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 เอกสารและหลักฐานต่างๆ ทางประวัติศาสตร์ อีกทั้งตำราสรรพวิชาถูกทำลายหรือไม่มีสูญหายไปมาก

● การแพทย์แผนไทยสมัยรัตนโกสินทร์

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2

ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการรวบรวมตำราต่าง ๆ ครั้งใหญ่ จากหมอหลวง หมอเชลยศักดิ์ และหมอที่เป็นพระภิกษุสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร โดยให้ พระพงษ์อำมรินทรราชินิกุล พระราชโอรสในสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเป็น นายกองผู้รวบรวมตำราแพทย์และตำรายาพระโอสถที่รวบรวมขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2355 และมีการตรวจชำระอย่างดีแล้วนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ โปรดเกล้าฯ พระราชทานบางส่วนให้จารึกลงบนหินอ่อนรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างยาว ราว 30 เซนติเมตร ประดิษฐานไว้ที่วัดราชโอรสาราม ใน พ.ศ. 2364 สองปีหลังจาก อหิวาตกโรคระบาดครั้งใหญ่ ที่กรุงเทพฯ จารึกตำรายาบนหินอ่อน ซึ่งประดับบน กำแพงพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ และที่ศาลารายหลังเล็กที่ปลูกติดกับกำแพงแก้ว หน้าพระอุโบสถ ยังคงปรากฏอยู่จนปัจจุบัน

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 เสด็จขึ้น ครองราชย์ได้โปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามครั้งใหญ่ ใน พ.ศ. 2375 และโปรดเกล้าฯ ให้พระยาบำเรอราชแพทยา ทำหน้าที่สืบหาดำรายา และตำราลักษณะโรคทั้งหมดมาจารึกไว้บนแผ่นศิลาติดไว้ตามศาลาราย จารึก เกี่ยวกับการแพทย์แผนไทยนี้ คือการรวบรวมองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย มาเผยแพร่ในวงกว้าง ทำภูมิปัญญาไทยให้เป็นรากฐานของชาติไทย แบ่งออกเป็น หมวดต่างๆ 4 หมวด ได้แก่

1. หมวดเวชศาสตร์
2. หมวดเภสัชศาสตร์
3. หมวดหัตถศาสตร์ (การนวด)
4. หมวดอนามัย (ฤๅษีตัดตน)

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก จึงเห็นควรถวาย พระราชสมัญญา “พระบิดาแห่งการแพทย์แผนไทย” แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว พระมหาเจษฎาราชเจ้า และให้กำหนดวันที่ 29 ตุลาคมของทุกปี เป็น

“วันภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยแห่งชาติ” ซึ่งนำความภาคภูมิใจมาสู่ชาวไทย ตราบถึงปัจจุบัน เพื่อน้อมรำลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณ แห่งองค์พระบาทสมเด็จพระนึ่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการรวบรวมองค์ความรู้ ด้านการแพทย์แผนไทย (กองคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์พื้นบ้าน, 2558)

รัชสมัยในรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การแพทย์แผนไทย เจริญก้าวหน้ามาก ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้ง โรงเรียนศิริราชพยาบาล (ปัจจุบันเรียกกันทั่วไปว่า โรงพยาบาลศิริราช) ใน พ.ศ. 2430 เพื่อเป็นสถานพยาบาลและบำบัดโรค ทั้งแบบแผนเดิม และแบบแผนตะวันตก จัดตั้งโรงเรียนแพทยากรขึ้น และจัดพิมพ์ ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ซึ่งมีเนื้อหาของแพทย์แผนเดิมและแพทย์แผนตะวันตก ใน พ.ศ. 2432 เพื่อใช้ในโรงเรียน หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตแล้ว 5 ปี จึงมีการยกเลิกการสอนแพทย์แผนไทยในโรงเรียนราชแพทยาลัย และยกเลิกการจ่ายยาไทยให้ผู้ป่วยในโรงพยาบาลศิริราช ต่อมามีการออกพระราชบัญญัติ ควบคุมการประกอบโรคศิลปะ ปี พ.ศ. 2466 ซึ่งทำให้การแพทย์แผนไทยพ้นจากระบบการแพทย์ของประเทศไทย และการแพทย์แบบตะวันตกเข้ามาแทนที่ อย่างสมบูรณ์

การแพทย์แผนไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช

การแพทย์แผนโบราณได้รับการฟื้นฟูและพัฒนาในทุกๆ ด้าน และเรียกชื่อใหม่ว่า “การแพทย์แผนไทย” แทน “การแพทย์แผนโบราณ” จนคุ้นเคยกัน ในปัจจุบัน ใน พ.ศ. 2542 มีการตราพระราชบัญญัติคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย พุทธศักราช 2542 พร้อมทั้งได้จัดตั้งหน่วยงาน เรียกว่า “สถาบันการแพทย์แผนไทย” ขึ้นตามพระราชบัญญัติดังกล่าว ต่อมา มีการจัดตั้งกรมใหม่ขึ้นคือ “กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก” และได้ให้สถาบันการแพทย์แผนไทย มีฐานะเป็นกองหนึ่งในกรมดังกล่าว ทำให้การแพทย์แผนไทย ได้รับการฟื้นฟู คุ้มครอง ส่งเสริม จนก้าวหน้าขึ้น ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

ในปี พ.ศ. 2494 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลปัจจุบัน เสด็จพระราชดำเนินยังวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) ในครั้งนั้น ได้ทรงปรารภว่าวัดพระเชตุพนฯ เป็นแหล่งรวบรวมตำราแพทย์แผนไทยอยู่แล้ว ทำไมไม่จัดให้มีโรงเรียนสอนการแพทย์แผนไทยในวิชาเวชกรรม ผดุงครรภ์ หัตถเวช และเภสัชกรรม เพื่อเป็นวิทยาทานให้แก่ผู้สนใจต้องการศึกษา ทำให้คณะกรรมการวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พร้อมด้วยผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านการแพทย์แผนไทยที่ยังหลงเหลืออยู่ ได้รับสนองพระราชปรารภและจัดทำหลักสูตรโรงเรียนแพทย์แผนโบราณขึ้นในนาม “โรงเรียนแพทย์แผนโบราณแห่งประเทศไทย”

ปี พ.ศ. 2532 การแพทย์แผนไทยได้เข้าสู่ระบบราชการโดยกระทรวงสาธารณสุขได้จัดตั้งศูนย์การประสานงานการแพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยขึ้นเป็นองค์กรประสานงานการพัฒนาการแพทย์แผนไทย ต่อมาในปี พ.ศ. 2536 จึงได้จัดตั้งเป็นสถาบันการแพทย์แผนไทยขึ้นอย่างไม่เป็นทางการ เป็นหน่วยงานระดับสูงกว่ากองสังกัดกรมการแพทย์ กระทรวงสาธารณสุข และได้รับการรับรองฐานะอย่างเป็นทางการในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2543 ต่อมาโดยพระราชบัญญัติคุ้มครองส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ซึ่งประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 118 2 ก ลงวันที่ 10 มกราคม พ.ศ. 2544 หน่วยงานใหม่ที่เกิดขึ้นมีชื่อว่า “สถาบันการแพทย์แผนไทย”

1.2 หลักการรักษาของการแพทย์แผนไทย

ตามหลักการรักษาการแพทย์แผนไทยระบุว่าธาตุสมุฏฐาน ประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 เป็นองค์ประกอบเบื้องต้นของมนุษย์และเป็นสาเหตุของโรค ตามแนวคิดของแพทย์หญิงเพ็ญญา ททรัพย์เจริญ (2544) ซึ่งได้ประมวลองค์ความรู้จากคัมภีร์การแพทย์แผนไทยหลาย สรุปลงเป็นแนวคิดได้ดังนี้

1. ธาตุดินเป็นองค์ประกอบของร่างกายในส่วนที่เป็นโครงสร้าง “มีคุณสมบัติไปในทางแข็ง อยู่หนึ่ง คงตัว เป็นองค์ประกอบที่ทำให้ร่างกายคงรูปอยู่ได้” ซึ่งน่าจะหมายถึง “อวัยวะที่ประกอบกันเป็นร่างกาย” แพทย์แผนไทยแบ่งอวัยวะของร่างกายประเภทธาตุดินออกเป็น 20 อย่าง อาทิ ฝ่ามือ ขน เล็บ ฟัน

2. ธาตุน้ำ เป็นองค์ประกอบของร่างกายที่เป็นของเหลว มีคุณสมบัติ ซึมซับทำให้อ่อนตัวเป็นตัวกลางที่ทำให้สิ่งต่างๆ ไหลเวียนไปได้ ธาตุน้ำในร่างกาย แบ่งออกเป็น 12 อย่าง อาทิ น้ำดี เสมหะ หนอง เลือด เหงื่อ น้ำตา น้ำลาย น้ำมูก น้ำปัสสาวะ

3. ธาตุลม เป็นพลังผลักดันภายในระบบของร่างกาย และมีการเคลื่อนไหว หมุนเวียน ธาตุลมแบ่งออกเป็น 6 ประเภท ได้แก่ ลมพัดขึ้น (ลมที่พัดตั้งแต่ปลายเท้า ตลอดถึงศีรษะ และจากกระเพาะอาหารตลอดลำคอ เช่น ลมหนาว ลมเรือ) ลมพัดลง (ลมที่พัดตั้งแต่ศีรษะตลอดปลายเท้า และตั้งแต่ลำไส้เล็กลงไปถึงทวารหนัก เช่น ลมผาย) ลมในท้อง (ลมที่พัดอยู่ภายในช่องท้อง นอกลำไส้) ลมในลำไส้ (ลมที่พัดอยู่ในกระเพาะอาหาร และในลำไส้) ลมหายใจเข้า และลมหายใจออก

4. ธาตุไฟ เป็นพลังที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น เกิดพลังความร้อนและการเผาไหม้ ธาตุไฟแบ่งออกเป็น 4 ประเภท ได้แก่ ไฟสำหรับอบอุ่นร่างกาย (เป็นไฟที่ทำให้ร่างกายอบอุ่นเป็นปกติ) ไฟร้อนระส่ำระสาย (เป็นกำลังความร้อนของอากาศภายนอกที่ทำให้เราต้องอาบน้ำ และต้องพัดวี) ไฟสำหรับเผาผลาญร่างกายให้แก่เฒ่า (เป็นไฟที่ทำให้ร่างกายและผิวหนังชุ่มชื้น เหี่ยวแห้ง ทรวดโทรม ทุพพลภาพไป) และไฟสำหรับย่อยอาหาร (เป็นไฟที่ทำให้อาหารที่กลืนลงไปแหลกละเอียด) ธาตุเหล่านี้จะต้องอยู่อย่างสมดุล หากมีธาตุใดธาตุหนึ่งน้อยไป มากไป หรือผิดปกติไป ก็จะทำให้เกิดโรคธาตุไฟ

ทั้งนี้หลักการธาตุสมุฏฐานเป็นหลักการสำคัญของการแพทย์แผนไทยที่ ผู้วิจัยและผลจากการประชุมกลุ่มกับผู้กำหนดนโยบายการแพทย์แผนไทย ลงมติว่าเป็นอัตลักษณ์อย่างหนึ่งที่ควรมีการจารึกและจัดแสดงให้อยู่ในรูปแบบของ จิตรกรรมเสารายรอบ ในส่วนต้อนรับหน้าอาคารกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทย และการแพทย์ทางเลือก ทั้งนี้รวมถึงกระบวนการและกิจวัตรเกี่ยวกับการรักษา โรคของหมอไทย ที่ควรมีการแสดงรายละเอียดด้วยจิตรกรรมเกี่ยวกับหลักการ รักษาโรคของแพทย์แผนไทย ซึ่งแพทย์แผนไทยคมสัน ทินกร ณ อยุธยา ได้อธิบาย เพิ่มเติม ไว้ดังนี้

“หัตถการเพื่อผู้ใช้” ในแบบแผนแห่งภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

การหัตถการรักษาควบคู่การให้ยารักษาบ้านหม้อไทยแต่โบราณมาเปรียบดั่งโรงพยาบาลตั้งคลินิกของคนสมัยนี้ ทุกบ้านหม้อมีการอบยา ทำยา ต้มยา และการเวชชะปฏิบัติผู้ใช้ที่บ้านหม้อ กลิ่นเครื่องยานั้นคลุ้งกำจายไปทั่วบ้าน หมอมลอบอบวลไปไกลผู้ใช้ที่มาหาหม้อรู้ได้ทันทีว่าใกล้ถึงบ้านหม้อแล้วด้วยกลิ่นเครื่องยานั้นเสมือนกับเวลาเราไปโรงพยาบาลแล้วได้กลิ่นยาฆ่าเชื้อ บ้านหม้อก็ฆ่าเชื้อด้วยการรมกายานหอมเช่นกัน ตกมาถึงปัจจุบันศาสตร์ศิลปะเหล่านี้เจือจางห่างหายไป บางสิ่งหายไพล่อดกาล อุตลักษณ์เอกลักษณ์ที่คู่บ้านหม้อไทยนี้สมควรรักษาที่จะพลิกฟื้นคืนมาสู่สำนักรักษาทางการแพทย์แผนไทยทั้งหลายให้ประจักษ์แก่ผู้ใช้เพื่อประสิทธิผลในการพยาบาลเป็นคุณูปการต่อผู้ใช้ และยังนำเสนอแห่งหม้อไทยเหล่านี้ให้หวนคืนมาดั้งเดิมหัตถการนั้นอยู่ที่แพทย์เวชกรรมไทยจักเป็นผู้วินิจฉัย ซึ่งจักกระทำหลังจากที่แพทย์ได้หาสมุฏฐานอาการแล้วและทำการวางแผนการพยาบาลรักษาไปตามสมุฏฐานนั้นๆ แล้วสิ้น หัตถการจะเป็นการบำบัดไปตามอาการปลายทางที่ผู้ไข้มายพบแพทย์เพื่อให้บรรเทาเบาบางลงเป็นการผ่อนทุกข์ผู้ใช้เสียก่อน ส่วนการวางยาให้ยารักษาจักกระทำไปที่อาการกลางทางแลอาการต้นทางตามที่แพทย์ได้วินิจฉัยไว้ การหัตถการและการกำหนดตำรับยาที่ใช้ในหัตถการจึงถูกกำหนดด้วยความร้อนรนความเย็นของอาการผู้ใช้นั้นเป็นหลักเพื่อให้เกิดสภาวะสมดุลคืนมา ดังสาระเพิ่มเติมดังนี้

การหัตถการแบบเย็น

● การพอก โคลนยา/ การพอกเครื่องยาเย็น

“ใช้ฤทธิ์เย็นแลสรรพคุณของเครื่องยาเข้าไปลดกำเดาในบริเวณที่เกิดอาการนั้น เพื่อลดอาการบวมอักเสบภายในใช้ได้ ใช้เพื่อนำลมตีขึ้นเบื้องบนลงล่างเป็นต้น ลดอาการลมตีขึ้นเบื้องบน เช่น ปวดหัวบอย มึนงงในศีรษะ วิงเวียนหน้ามืด ลดอาการพรา ตามัว ลดอาการปวดลมปะกำ (ไมเกรน) ลดอาการลมแน่นเข้าอกเข้าคอกจากความร้อน ลดกำเดาภายในทำให้เย็นตัวลงอันมีเหตุมาจากตับร้อนตับแลบ ตับหย่อน ลดพาปิดตะ พาวาตะ พอเสมหะได้ ช่วยลดการหลั่งน้ำย่อยที่

มากเกินไปในผู้ที่มีอาการเรอเหม็นเปรี้ยว (กรดไหลย้อน) ลดภาวะบวมอักเสบ เช่น ปวดกล้ามเนื้อ ตึงคอ บ่า ไหล่ มากจนเกิดอาการบวมแดง ปวดหัวเข่าจากภาวะ น้ำเลี้ยงรอบเข่าแห้ง เป็นต้น ใช้พอกลดอาการแผลริเริ่ม แผลงูสวัด” คมสัน ทินกร ณ อยุธยา (สัมภาษณ์, 28 กันยายน 2558)

● การรมยา

“ใช้เพื่อลดอาการร้อนในอกในคอ เพิ่มความชุ่มชื้นในอกในคอ ทำให้เลือดลมที่วิ่งอยู่ในอกในคอไหลเวียนสะดวกขึ้น หายใจได้เต็มปอดเมื่อเห็นสิ่งที่แห้ง มีความชุ่มชื้นปรากฏขึ้น ถูกลมโป่งพองในปอดจกตกลง เป็นต้น” คมสัน ทินกร ณ อยุธยา (สัมภาษณ์, 28 กันยายน 2558)

● การกวาดยา

“เพื่อลดอาการทางคอเสมหะ และอุระเสมหะ เช่นอาการเมื่อยอดในปาก ในแก้ม แผลร้อนในปาก ลดเสลดในอกในคอเพื่อลดอาการเจ็บคอ เจ็บอก (จากอาการต่างๆ ทางโรคปอด)” คมสัน ทินกร ณ อยุธยา (สัมภาษณ์, 28 กันยายน 2558)

การหัตถการแบบร้อน

● การเผายา

“ใช้สำหรับอาการเฉพาะจุดที่มีอาการ เช่นที่ท้อง ท้อง ทิ้งท้าย เป็นต้น เพื่อลดอาการท้องอืดเพื่อเรอเหม็นเปรี้ยว ปวดเมื่อยไปตามเนื้อตัว ภาวะนอนกรน ปวดขัดปวดมวล ปวดหน้า (ลักษณะเกิดแต่ลมที่วิ่งในช่องทางใหญ่ๆ มีมวลลักษณะหายา)” คมสัน ทินกร ณ อยุธยา (สัมภาษณ์, 28 กันยายน 2558)

● การย่างยา

“ใช้ได้ดีในอาการบวมน้ำท้องบวมขาบวม, บาดแผลมีน้ำเหลือง, ขัดแข็ง ขัดขาเคลื่อนไหวเชิงช้า เหน็บชาตะคริว เป็นต้นเพื่อภาวะหลังคลอด ขาบวมจากภาวะเบาหวาน บวมจากภาวะไตกำเริบ ปัสสาวะบ่อย ขัด ภาวะเสื่อมสมรรถนะทางเพศ ปวดท้องน้อยประจำเดือนบ่อยครั้ง หนักขาหนักแข้ง เป็นเหน็บเป็นตะคริว ลงล่าง ลมเสียดตะโพก” คมสัน ทินกร ณ อยุธยา (สัมภาษณ์, 28 กันยายน 2558)

● การพอกยาร้อน

“ใช้พอกเฉพาะจุดที่ต้องการจุดที่เล็กๆหรือในกรณีที่ต้องการให้เครื่องยาซึมผ่านไปอย่างช้าๆ ค่อยๆ นานๆ หรือในผู้ใช้อัมพฤกษ์ อัมพาต ไม่สามารถเจรจาโต้ตอบได้ ผิวหนังไม่รับความรู้สึกร้อน เย็น เพื่อขั้บลมที่คั่งค้างในเฉพาะจุดใดจุดหนึ่ง อากาศปวดตึงคอบ่าไหล่ หัวเข่าบวม น้ำ กล้ามเนื้อตึงตัวเฉพาะจุด” คมสัน ทินกร ณ อยุธยา (สัมภาษณ์, 28 กันยายน 2558)

● การรมยาร้อน

“ใช้กับอาการทางคอเสมหะเช่น ริดสีดวงจมูก, อูระเสมหะ เช่น ภาวะปอดชื้น, มีน้ำในช่องปอดแต่ไม่มา โดยใช้ไอของน้ำมันหอมระเหยจากเครื่องยาแห้งเพื่อลดอาการมีเลือดในคอมมาก มีน้ำมูกมาก หายใจตันไม่สะดวก หอบหืดหายใจไม่สะดวก มีลมแน่นเข้าอกเข้าคอ มีภาวะนอนกรนหรือหยุดหายใจระหว่างการนอน ภาวะภูมิแพ้อากาศฝุ่นผง” คมสัน ทินกร ณ อยุธยา (สัมภาษณ์, 28 กันยายน 2558)

● การอบตัวด้วยเครื่องยา

เป็นการใช้น้ำและความร้อนพาดัวยาและน้ำมันหอมระเหยจากสมุนไพรไปสัมผัสกับผิวหนัง แทรกซึมผ่านเยื่อเข้าสู่ร่างกาย และการสูดดมหายใจ ทำให้ตัวยาออกฤทธิ์ได้ทั่วร่างกายภายในเวลาอันรวดเร็ว (สุภาภรณ์ ปิติพร, 2556) สอดคล้องกับหลักการแพทย์แผนไทยฉบับต้นสกุล ทินกร ณ อยุธยา ที่ว่า “การอบตัวด้วยเครื่องยาคือใช้ความร้อนและเครื่องยาช่วยให้เกิดลมไปผลักดันน้ำให้หมุนเวียนกระจายตัวจากกันทำให้ลมแลเลือดหมุนเวียนไปทั่วร่างกายไม่มีอุดตันคั่งค้าง เส้นเอ็นฝังผิด กล้ามเนื้อที่ตึงตัวจักหย่อนลง การอบตัวได้ผลดีกว่าการประคบเพราะให้ความร้อนสูงกว่าแต่การประคบเครื่องยาแทรกได้ดีกว่าการอบตัว ใช้การอบตัวในผู้ไข้ที่ยังมีกำลังคือยังไม่มีการเนื้องด้วยปิตตะกำเริบ แต่การประคบร้อนใช้ได้หากไข้เพียงบางจุดที่แพทย์ต้องการเท่านั้น เพื่อทำให้เกิดลมแล่นทั่วกายมากขึ้น ลมในกองหกใดไหลเวียนไม่สะดวกจักทำให้สะดวกเลือดโลหิตนั้น ก็จะไหลเวียนดีขึ้นตาม ลดอาการทางวาตะกำเริบได้ดีเช่นอาการท้องอืดเฟ้อ แน่นเข้าอกเข้าคอ ปวดเมื่อยไปตามเนื้อตามตัวแข้งขาขัด เหน็บชา ตะคริว เป็นต้น” คมสัน ทินกร ณ อยุธยา (สัมภาษณ์, 28 กันยายน 2558)

๑ การนั่งถ่าน/การอยู่ไฟ

การนั่งถ่านตามหลักการแพทย์แผนไทยถือเป็นการสมานแผลจากการคลอดบุตร โดยการนั่งคร่อมบนเก้าอี้หรือที่นั่งเจาะรู แล้วนำสมุนไพรตากแห้ง เช่น ผิวมะกรูด ว่านนางไพร ไพล ขมิ้นอ้อย เป็นต้น หั่นหยาบๆ ตากแดดแล้วโรยบนถ่านร้อนๆ ให้ความร้อนพุ่งผ่านมาบนช่องที่นั้งปะทะกับรอยเย็บแผล (กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทย และการแพทย์ทางเลือก, 2556)

1.3 จิตรกรรมฝาผนังไทย

จิตรกรรมฝาผนังไทยโบราณไม่ได้มีการบันทึกไว้แน่ชัดว่า มีขั้นตอนโดยละเอียดอย่างไร ใช้วัสดุอะไรบ้าง แต่เท่าที่มีผู้ศึกษา และสอบถามช่างเขียนรุ่นเก่าที่ยังมีชีวิตอยู่ สามารถเรียบเรียงเป็นความรู้เบื้องต้นได้ว่า ต้องมีการเตรียมผนัง มีการลงสีรองพื้น ด้วยวิธีการพิเศษก่อนที่จะเขียนภาพ การเตรียมผนังต้องมีการวิธีที่ดี ต้องให้ผิวพื้นเรียบ เมื่อระบายสี และตัดเส้น จะทำได้อย่างประณีต ผนังที่เตรียมอย่างดีแล้ว ต้องไม่ดูตสีที่ระบายอีกด้วย เพื่อไม่ให้พื้นผนังดูสีที่จะเขียน การเตรียมผนังจึงต้องหมักปูนขาวที่จะฉาบผนังไว้นานราว 3 เดือน หรือนานกว่านั้น ระหว่างหมักปูนต้องหมักน้ำจั้นความเค็มของปูนลดน้อยลง ต่อจากนั้นจึงนำปูนที่หมักมาเข้าส่วนผสม มีน้ำอ้อยที่เคี่ยวจนเหนียวประมาณความเหนียวของน้ำผึ้ง และยังมีส่วนผสมของกาวที่ได้จากยางไม้ หรือกาวหนังสัตว์ที่ได้จากการเคี่ยวหนังวัวหนัง ควาย หรือหนังกระต่ายก็มี บางแห่งมีทรายร่อนละเอียดเป็นส่วนผสมอยู่ด้วย ส่วนผสมดังกล่าวจะทำให้ปูนมีความแข็งแรง เหนียว และผิวเรียบเป็นมัน เมื่อปูนฉาบแห้งสนิทแล้ว มีการขโลมผนังด้วยน้ำต้มใบขี้เหล็ก เพื่อลดความเป็นด่างของผนัง เพราะเชื่อว่า ด่างจะทำให้ปฏิกิริยากับสีบางสี เช่น สีแดง ให้จางซีด การทดสอบว่าผนังยังมีความเป็นด่างอยู่อีกหรือไม่ กระทำได้ด้วยการใช้ขี้ผึ้งขี้ดที่ผนัง หากสีเหลืองของขี้ผึ้งเปลี่ยนเป็นสีแดงแสดงว่า ผนังยังมีความเป็นด่าง ต้องชะล้างด้วยน้ำต้มใบขี้เหล็กต่อไปอีก (อนันต์ ปาณินท์, ม.ป.ป.)

เสร็จจากขั้นตอนการเตรียมผนัง ก็ถึงการทารองพื้นก่อนการเขียนภาพ โดยใช้ดินสอพองบดละเอียด นำไปหมักในน้ำ กรองเอาสิ่งสกปรกออกไป แล้วทับน้ำให้หมาด นำมาผสมกับกาวที่ได้จากน้ำต้มเม็ดในของมะขาม เมื่อแห้งจึงขัดให้เรียบ

ก่อนเริ่มขั้นตอนการเขียนภาพ อนึ่ง ภาพเขียนบนผืนผ้า (พระบฏ) ภาพเขียนบนแผ่นไม้หรือบนกระดาษที่เรียกว่า สมุดข่อย ก็ต้องรองพื้นด้วยวิธีเดียวกันด้วย

สีที่ใช้ระบายภาพเตรียมด้วย ธาตุ หรือแร่ เช่น สีดำได้จากเขม่า หรือถ่านของไม้เนื้อแข็ง สีเหลือง สีน้ำตาล ได้จากดินตามธรรมชาติ สีแดงได้จากดินแดง บางชนิดเตรียมจากแร่ ก่อนเขียนต้องนำมาบดให้ละเอียด สีจะละลายน้ำได้ง่าย น้ำที่ใช้ผสมกับน้ำกาวเตรียมจากหนังสัตว์ หรือกาวกระถิน โดยผสมในภาชนะเล็กๆ เช่น โกร่ง หรือกะลา เมื่อใช้ไปสีแห้งก็เติมน้ำ ใช้สากบดฝนให้กลับเป็นน้ำสีใช้งานได้อีก สีแดง เหลือง เขียว คราม ขาว ดำ ใช้เป็นหลักโดยนำมาผสมกันเกิดเป็นสีอื่นๆ ได้อีก นอกจากนี้ยังมีสีทองคือ แผ่นทองคำเปลว ใช้ปิดส่วนสำคัญที่ต้องการความแวววาว ก่อนปิดทองต้องทากาว เช่น กาวได้จากยางต้นรัก หรือจากยางต้นมะเดื่อ หลังจากปิดทองแล้ว จึงตัดเส้นเป็นรายละเอียด การตัดเส้นมักตัดด้วยสีแดง หรือสีดำ เพราะสองสีนี้ ช่วยขับสีทองให้เปล่งประกายได้ดีกว่าสีอื่น จิตรกรรมฝาผนังที่เขียนขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นิยมปิดทองมาก เช่น ภาพพระราชาที่เครื่องแต่งพระองค์ เครื่องสูง ปราสาทราชมนเฑียร ราชรถ ตลอดจนเครื่องประดับฉากอื่นๆ มีผู้กล่าวว่า ในรัชสมัยดังกล่าวนี้ เป็นช่วงแห่งความเจริญสูงสุดของจิตรกรรมไทยแบบประเพณี

การตัดเส้น ใช้พู่กันขนาดเล็ก เรียกกันตามขนาดที่เล็กกว่า พู่กันหมวดหนู ความจริงทำจากขนหิว มีขนาดใหญ่ขึ้นตามการใช้งาน เช่น ระบายบนพื้นที่ขนาดเล็ก แปรงสำหรับระบายพื้นที่ขนาดใหญ่ ทำจากรากต้นลำเจียก หรือจากเปลือกต้นกระดังงา โดยนำมาตัดเป็นท่อนพอเหมาะต่อการใช้ นำไปแช่น้ำ เพื่อจะชุบปลายข้างหนึ่งให้แตกเป็นฝอยได้ง่าย เพื่อใช้เป็นขนแปรง นอกจากใช้ระบายพื้นที่ใหญ่ที่กล่าวมาแล้ว ข่างไทยยังใช้ปลายแปรงแตะสีหมาดๆ เพื่อแตะแต้ม หรือที่เรียกว่า กระพู่ให้เกิดเป็นรูปใบไม้เป็นกลุ่มเป็นพุ่ม นิยมทำกันในจิตรกรรมสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ วิธีการนี้ใช้แทนการระบายสี และตัดเส้น ด้วยพู่กัน ให้เป็นใบไม้ที่ละเอียด ซึ่งต้องใช้เวลามากกว่าการใช้แปรงกระพู่ การระบายสีตัดเส้นเป็นใบไม้ ทำกันในช่วงเวลาของจิตรกรรมสมัยกรุงศรีอยุธยา ในช่วงเวลาต่อมาอิทธิพลตะวันตกที่ไหลบ่าเข้ามาในประเทศไทยอย่างมากมาย ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

มีผลต่อการปรับเปลี่ยนลักษณะของจิตรกรรมไทยแบบประเพณี โดยมีพัฒนาการตามแนวจิตรกรรมตะวันตกเรื่อยมา เช่น เขียนให้มีบรรยากาศตามธรรมชาติ จนกลายเป็นภาพเหมือนจริงยิ่งขึ้นทุกที รูปแบบจิตรกรรมเช่นนี้ สอดคล้องกับแนวความคิดของสังคัม ที่เริ่มปรับเปลี่ยนเข้าสู่แนวสังคัมอย่างตะวันตก เรื่องราวแนวอุดมคติอันเนื่องในพุทธศาสนา ถูกแทนที่ความนิยม ด้วยภาพเล่าเรื่องเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงในประวัติศาสตร์ เช่น พระราชพงศาวดาร หรือพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น

พัฒนาการดังกล่าวได้กลายเป็นจิตรกรรมแบบสากลในที่สุด ดังจิตรกรรมที่เขียนขึ้นในปัจจุบัน ซึ่งมีแนวทางการแสดงออกที่หลากหลาย มีสีให้เลือกใช้มากมายหลายชนิด เป็นสีที่ได้จากการสังเคราะห์ทางวิทยาศาสตร์ สีนํ้ามัน สีอะคริลิก สีนํ้า เป็นต้น เรื่องราวไม่จำกัดอยู่กับเรื่องราวทางศาสนาอีกต่อไป (อนันต์ ปาณินท์, ม.ป.ป.)

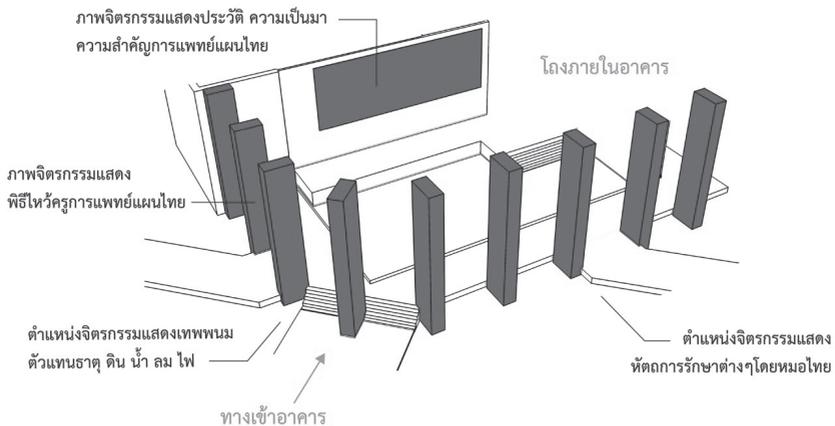
2. การสร้างสรรค์จิตรกรรมไทยบนฝาผนังภายในอาคารเพื่อแสดงเรื่องราวประวัติศาสตร์ความเป็นมาของการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

กรมการแพทย์แผนไทยมีความประสงค์จะสืบสานเรื่องราวของการแพทย์แผนไทยในรูปแบบจิตรกรรมฝาผนัง สะท้อนถึงลักษณะความงามของจิตรกรรมไทยที่มีเอกลักษณ์เฉพาะของไทย เช่น การไม่ให้ความสำคัญต่อความเป็นจริงตามแบบวิทยาศาสตร์ หรือความเป็นจริงที่ตาเห็นการแพทย์แผนไทยว่ามีความเป็นมาอย่างไร เข้าไปอยู่ในวิถีชีวิตของผู้คนได้อย่างไร ปัจจุบันการแพทย์แผนไทยมีบทบาท ความสำคัญอย่างไร และออกแบบภาพเขียนมาเป็นเรื่องราวภาพสองมิติ ให้เรื่องราวไหลลื่นเสมือนเป็นภาพๆ เดียว มีดวงอาทิตย์รัศมีบ่งบอกความเจริญรุ่งเรืองในแต่ละยุค ในรายละเอียดได้แยกย่อยเรื่องราวสาระไปตามหัวข้อต่างๆ โดยใช้โทนสีจากสมุนไพรไทย ซึ่งเป็นโทนสีที่สามารถมองเห็นจากสมุนไพรด้วยตาเปล่า จากสารที่ก่อให้เกิดสีในสมุนไพรไทย เพื่อความคุ้นเคยของผู้เกี่ยวข้องกับแพทย์แผนไทย ในการเรียกชื่อโทนสี เช่น ม่วงอัญชัญ แดงกระเจี๊ยบ เหลืองโพล เขียวบัวบก ในการผสมสีของจิตรกรจะใช้โทนสีที่อ้างอิงเทียบกับพีชธรรมชาติ ซึ่งจะมีโทนสีแตกต่างกันไปตามชนิดของสมุนไพร โดยสีที่ได้จากโทนสีสมุนไพรมันั้น ไม่สดใสเหมือนสีแท้ (Hue)

จากการสังเคราะห์ข้อกำหนดจากการลงมติในการประชุมกลุ่มร่วมกับผู้กำหนดนโยบายการแพทย์แผนไทย ได้ข้อกำหนดของจิตรกรรมฝาผนังขนาดกว้าง 12 เมตร สูง 2.5 เมตร โดยแบ่งเรื่องราวตามยุคสมัยที่สำคัญได้ดังนี้ ยุคดินแดนสุวรรณภูมิ ยุคอุทอง ยุคสุโขทัย ยุครุ่งศรีอยุธยา ยุครัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 พระราชาบิดาแห่งการแพทย์แผนไทย และในปัจจุบันรัชกาลที่ 9 กษัตริย์นักพัฒนา โดยรายละเอียดในการจัดสร้างมีดังต่อไปนี้

ภาพแนวคิดในการทำสื่ออาคารกรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือกให้มีลักษณะโครงสร้างเสาคาน คล้ายเรือนไทยในสมัยโบราณ แทนแนวคิดบ้านหมอไทย

ภาพแสดงผังพื้นที่การสร้างสรรค์ผลงานจิตรกรรมไทย

2.1 แนวความคิดการสร้างสรรคจิตรกรรมฝาผนัง แสดงประวัติความเป็นมา ความสำคัญการแพทย์แผนไทย

ด้วยความต้องการสืบสานเรื่องราวทางการแพทย์แผนไทย จึงได้แนวคิดในการออกแบบภาพเขียนมาเป็นเรื่องราวภาพสองมิติ ให้เรื่องราวไหลลื่นเสมือนเป็นภาพๆ เดียว มีดวงอาทิตย์รัศมีบ่งบอกความเจริญรุ่งเรืองในแต่ละยุค ในรายละเอียดได้แยกย่อยเรื่องราวสาระ ดังนี้

ภาพร่างแสดงการแบ่งภาพเป็นช่วงเวลาประวัติการแพทย์แผนไทยที่ต่อเนื่องกัน จากอดีต ถึงปัจจุบัน

ภาพแสดงผังพื้นที่
การสร้างสรรคผลงาน
จิตรกรรมไทย

ด้วยลักษณะทางภูมิประเทศ ส่งผลให้อาณาจักรสยามเป็นที่ติดต่อค้าขาย แลกเปลี่ยนทั้งสินค้า วัฒนธรรม และภูมิปัญญามาตั้งแต่อดีต โดยมีจากทางอินเดีย และจีนใช้เส้นทางสายไหม ยุคต่อมามีสำเภาเรือ การแพทย์แผนไทยจึงเป็นการพัฒนา และแลกเปลี่ยนองค์ความรู้จากชาติต่างๆ อีกทั้งอาณาจักรสยามมีความอุดมสมบูรณ์ พืชพรรณ และสมุนไพรจึงไม่ได้เพียงเป็นยาสูบแก้ปวด แต่ผสมผสานเข้าไปอยู่ในชีวิตประจำวัน เช่น อาหารเครื่องดื่ม เครื่องหอม

2.2 การแพทย์แผนไทยในอดีต

ภาพร่างแนวคิดจิตรกรรมที่แสดงยุคสมัยและความเป็นอยู่

ยุคสมัยอยู่ทอง

ยุคสมัยแรกเริ่มของอาณาจักรสยาม ใช้ภาพบรรยายการรักษาเน้นไปที่ “การเกิด” และ “การไหว้ครู” เพื่อสื่อว่าตั้งแต่วัยในครรภ์มารดาหมอการแพทย์แผนไทยก็เข้ามามีส่วนร่วมเกี่ยวข้องในการดูแลแล้ว กระทั่งหลังคลอดก็ยังมีกรให้ “อยู่ไฟ” และ “นั่งถ่าน” เพื่อบำบัดหลังคลอด

ยุคสมัยสุโขทัย

ยุคที่รุ่งเรืองมากทั้งการปกครอง และ การติดต่อกับต่างชาติเป็นทางการ ภาพบรรยายการแพทย์แผนไทยในยุคนี้ นำการบำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยต่างๆ หรือการบำบัดจากสมุนไพรเครื่องหอม เพื่อสื่อให้เห็นว่ายามเจ็บป่วยก็จะพึ่งพา ภูมิปัญญาและความรู้ของแพทย์แผนไทย และแพทย์ไทยเองก็แลกเปลี่ยนความรู้ กับแพทย์จากชาติที่เข้ามาติดต่อ

ยุคสมัยอยุธยา

ยุคสมัยนี้มีการค้าขายทางน้ำที่เรียกว่า “ตลาดน้ำ” และการออกกฎหมาย “หมอยามแดง” ว่าสามารถเข้าไปเก็บสมุนไพรในอาณาเขตบ้านใครก็ได้แสดงให้เห็นว่า การแพทย์แผนไทยถูกให้ความสำคัญเป็นอย่างมากในยุคสมัยนี้ ส่วนการแพทย์ที่ หยิบยกขึ้นมาคือการ “นวด” สื่อให้เห็นว่า แม้ไม่ได้เจ็บป่วยก็ยังมีมาหาแพทย์แผนไทย ผ่อนคลายความเมื่อยล้าจากการทำงาน เพื่อให้สร้างเสริมสุขภาพให้ปกติสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

2.3 การแพทย์แผนไทยในปัจจุบัน

ภาพแนวคิดจิตรกรรมที่แสดงความรุ่งโรจน์ และความเป็นสากล

ภาพแสดงให้เห็นถึงมหากรุณาธิคุณของรัชกาลที่ 3 ผู้เป็นบิดาแห่งการแพทย์แผนไทย ทรงจัดสร้างวัดโพธิ์เพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้การแพทย์แผนไทยในกรุงรัตนโกสินทร์ รวบรวมเอาไว้เป็นจารึก และรูปสลัก เพื่อให้คนรุ่นต่อๆ มาได้ศึกษา ต่อมาในยุคของรัชกาลที่ 9 ทรงให้ชาวไทยเห็นความสำคัญของสมุนไพรร สอนการใช้ชีวิตอย่างพอเพียง กลับสู่ความเป็นไทยที่เรียบง่าย ส่วนองค์ความรู้ที่ได้สืบสานและพัฒนาจนมีความเป็นสากล นานาชาติให้ความสนใจและยอมรับ

ภาพจิตรกรรมที่จัดวางคือการแพทย์ที่เป็นที่รู้จักแพร่หลายในปัจจุบันคือ “การนวด” “ฤๅษีตัดตน” ท่วงท่าฤๅษีตัดตนมี 80 ท่า แต่ในปัจจุบันนี้คงเหลือเพียง 24 ท่า 25 ตน ที่วัดโพธิ์ (การบริหารท่าฤๅษีตัดตน, ม.ป.ป.)

“กายวิภาคไทย” และตรารกรมการแพทย์แผนไทยเป็นหน่วยงานสำคัญที่จะผลักดันและนำพาการแพทย์แผนไทยให้เจริญก้าวหน้าต่อไป

ต้นแบบจิตรกรรมแสดงเรื่องราวประวัติศาสตร์ความเป็นมาการแพทย์แผนไทย โดยใช้โทนสีสมุนไพรรไทย

ภาพแสดงผลงานสร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนังภายในโถงอาคารกรมการแพทย์แผนไทย
และการแพทย์ทางเลือก

ภาพแสดงข้อความจารึกใต้ภาพจิตรกรรมฝาผนัง

3. ต้นแบบผลงานสร้างสรรค์จิตรกรรมไทยบนเสารายรอบ บริเวณด้านหน้าอาคาร

ภาพประกอบ จิตรกรรมเสากลางทางเข้าด้านหน้าแสดงอัตลักษณ์การแพทย์แผนไทย

ภาพประกอบ จิตรกรรมเสาดแสดงอัตลักษณ์ธาตุทั้งสี่ตามหลักของการแพทย์แผนไทย

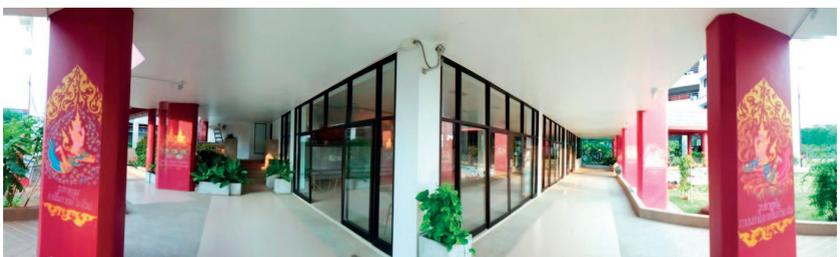
จิตรกรรมเสารายรอบหน้าอาคารกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือกที่แสดงอัตลักษณ์ธาตุสมุฏฐาน ใช้ลวดลายเทพพนม ด้วยความเชื่อเทวดาหรือเทพเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วยปกป้องรักษาอาคารสถานที่ และรายล้อมด้วยสัญลักษณ์ที่สื่อถึงธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ ตามหลักวิชาการแพทย์แผนไทย

ภาพต้นแบบจิตรกรรมลวดลายเกี่ยวกับหัตถการรักษาโดยหมอยไทย

ภาพต้นแบบจิตรกรรมลวดลายเกี่ยวกับการนวดจุดครกไทยและการบริหารสตรีหลังคลอด

ภาพบรรยากาศต้นแบบจิตรกรรมลวดลายอัตลักษณ์การแพทย์แผนไทยโดยสมบูรณ

สรุป อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

ศิลปะและวัฒนธรรมอยู่คู่กันมาตั้งแต่อดีตจวบจนปัจจุบัน การสื่อสารทางวัฒนธรรมให้เห็นเป็นรูปธรรมที่ประณีตและสวยงาม ด้วยการสร้างสรรค์ทางศิลปกรรมเป็นแนวทางหนึ่งที่อยู่ภายใต้การดำเนินการต่อยอดจากในอดีต การบูรณาการจิตรกรรมและประติมากรรมสำหรับวัฒนธรรมการดูแลสุขภาพด้วยการแพทย์แผนไทย ของคนไทย เพื่อสร้างให้เกิดภาพลักษณ์ที่มีคุณค่า โดยสามารถสื่อสารได้อย่างทั่วถึง ลดช่องว่างด้านภาษาและวัฒนธรรมที่แตกต่างลง นำไปสู่การส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงสุขภาพ ควบคู่กับความสุนทรีย์ทางศิลปกรรม

ข้อเสนอแนะ

1. มาตรการการรักษาโดยหมอไทยยังมีอีกมากมายหลายวิธี ด้วยข้อจำกัดด้านสถานที่และงบประมาณการวิจัยครั้งนี้จึงสามารถจัดสร้างได้เพียงบางส่วนที่สำคัญเท่านั้น ควรมีการส่งเสริมให้จารึกไว้ในหน่วยงานราชการในแต่ละภูมิภาค ซึ่งอาจมีข้อแตกต่างด้านวิธีการและสมุนไพรที่ใช้ในการรักษาตามหลักของการแพทย์แผนไทยพื้นถิ่นนั้นๆ เพื่ออนุรักษ์ภูมิปัญญาของชาติสืบไป
2. สามารถต่อยอดภาพจิตรกรรมฝาผนังเพื่อเป็นสื่อประกอบหนังสือและการสอนทางการแพทย์แผนไทย
3. ควรมีการประชาสัมพันธ์และการต่อยอดการท่องเที่ยว เพื่อชมความงดงาม ตลอดจนองค์ความรู้ทางการแพทย์แผนไทยในงานศิลปกรรมเพื่อการแพทย์แผนไทยต่อไป

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยในครั้งนี้คงไม่สามารถสำเร็จลงได้หากไม่ได้รับความอนุเคราะห์และการสนับสนุนทุนวิจัยและองค์ความรู้จากหน่วยงานกรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ผู้ช่วยศาสตราจารย์ (พิเศษ) ดร.นายแพทย์ธวัชชัย กมลธรรม นายแพทย์ขวัญชัย วิศิษฐานนท์ ผู้บริหารกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก หมอไทยคมสัน ทินกร ณ อยุธยา ที่อนุเคราะห์ความรู้

ศิลปินวิเชียร วงษ์ศุภลักษณ์ พิษขามา วิศิษฐานนท์ สำหรับการร่างแนวคิดภาพ จิตรกรรม จิตรกรไทยชัชฎ บัวดีบ เปี่ยมสุข พุ่งกาวิ ตรวจสอบความถูกต้องข้อมูล การอ้างอิง คณะศิลปกรรมศาสตร์ และสำนักยุทธศาสตร์ทางปัญญาและวิจัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ และศิลปิน นักออกแบบ ลูกศิษย์ ผู้ช่วยวิจัย ในกระบวนการต่างๆ ที่ไม่สามารถเอ่ยนามได้ครบทุกท่าน

บรรณานุกรม

- กรมการแพทย์แผนไทย. (2553). รายงานการสาธารณสุขไทย ด้านการแพทย์แผนไทย การแพทย์พื้นบ้านและการแพทย์ทางเลือก 2552-2553. กรุงเทพฯ: กรมการแพทย์แผนไทย และการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข.
- กองคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและพื้นบ้านไทย. (2558). พระบิดาแห่งการแพทย์แผนไทย. กรุงเทพฯ: กรมการแพทย์แผนไทย และการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข.
- ขวัญชัย วิศิษฐานนท์. (2558, 30 กันยายน). ผู้อำนวยการสำนักยุทธศาสตร์ กรมการแพทย์แผนไทย. สัมภาษณ์.
- คมสัน ทินกร. (2558, 28 กันยายน). หมอไทย ผู้สืบทอดคลินิกแพทย์แผนไทย หม่อมราชวงศ์สะอาด ทินกร. สัมภาษณ์.
- รัชชัย กมลธรรม. (2558, 16 กรกฎาคม). อธิปไตยกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทย และการแพทย์ทางเลือก. สัมภาษณ์.
- อำนาจ เย็นสบาย. “ตีความพุทธศิลป์ด้วยความสงสัย.” สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ ปีที่ 31 ฉบับที่ 3 (กรกฎาคม 2527). หน้า 30-31.
- ข้อมูลเกี่ยวกับความเป็นมาของการเป็นมรดกโลก วัดโพธิ์ สืบค้นวันที่ 5 มกราคม 2559, จากhttp://www.watpho.com/news_detail.php?id=141
- ข้อมูลเกี่ยวกับความเป็นมาของ แม่ชีอ สืบค้นวันที่ 5 มกราคม 2559, จาก <http://www.oknation.net/blog/supawan/2012/06/12/entry-2>

ข้อมูลเกี่ยวกับการบริหารท่าฤๅษีดัดตน สืบค้นวันที่ 10 มกราคม 2559, จาก http://www.watpho.com/contorted_hermit_exercise.php
ชยันต์ พิเชียรสุนทร. สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชนโดยพระราชประสงค์ ใน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เล่มที่ 33 เรื่องที่ 8 การแพทย์แผนไทย (เวชกรรมไทย) สืบค้นวันที่ 10 ธันวาคม 2558, จาก <http://kanchanapisek.or.th/kp6/sub/book/book.php?book=33&chap=8&page=t33-8-infodetail04.html>
อนันต์ ปาณินท์. สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชนโดยพระราชประสงค์ ในพระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เล่มที่ 13 เรื่องที่ 4 จิตรกรรมไทย. สืบค้นวันที่ 10 ธันวาคม 2558, จาก <http://kanchanapisek.or.th/kp6/sub/book/book.php?book=12&chap=2&page=t12-2-infodetail18.html>